

Ivica Mladenović¹
Filozofski fakultet
Univerzitet u Beogradu

Originalni naučni rad
UDK 321.64:329.13(44)
323.2(44)

Received: 4.9.2014.

DOI: 10.2298/SOC1501025M

POLITIČKA FUNKCIJA FRANCUSKOG ANTITOTALITARNOG DISKURSA: IDEJNO- ISTORIJSKA PERSPEKTIVA

Fonction politique du discours antitotalitaire français: mise en perspective histoire des idées

RÉSUMÉ Le principal postulat sur lequel se fonde le concept d'antitotalitarisme est qu'il est possible, malgré toutes les différences évidentes qui distinguent des régimes fascistes, nazis et communistes, de percevoir l'harmonie et des principes identiques qui les rassemblent sous l'égide du régime oppressif d'un nouveau type: le totalitarisme. Le travail se focalise sur la spécificité locale de la France et sur les travaux qui ont été entrepris dans ce pays afin d'avérer la parenté du système fasciste et real-socialiste. Le "discours antitotalitaire" en France, conformément avec les exigences de grand changement d'époque hégémonique, a eu différentes fonctions politique en différentes périodes. Dans cette manière, nous avons limité notre l'étude à trois périodes bien définies: 1930–1945, 1947–1990, 1991–2002. Notre thèse principale est que „l'antitotalitarisme“ français – dans sa totalité – ne constitue pas un concept théorique systématique et cohérent, mais principalement une mutation anhistorique et ascientifique des disqualifications politiques, conditionnée par les particularités d'un contexte socio-historique national. Indépendamment de toutes les complexités et ambiguïtés, la conclusion est que „la réflexion antitotalitaire“ en France est en grande partie un produit de la scène politique intérieure, et l'outil intellectuel et politique majeur dans la „croisade“ contre le socialisme réel.

MOTS-CLÉS: France, le totalitarisme, la fonction sociale, le socialisme réel, disqualifications

APSTRAKT Glavni supstrat na kome se temelji koncept antitotalitarizma je shvatanje da je moguće, i pored svih vidljivih razlika koje diferenciraju fašizam, nacizam i real-socijalizam, uočiti skladnost i srodnost principa koji rečene društveno-ekonomske formacije okupljaju pod kišobranom opresivnog režima novoga tipa: totalitarizma. Rad se fokusira na lokalnu specifičnost Francuske i poduhvate koji su preduzimani u ovoj zemlji kako bi se utvrdila istovetnost

---

1 ivicamladenovic@gmail.com

fašističkih i real-socijalističkih sistema. „Antitotalitarni diskurs“ u Francuskoj je, u skladu sa zahtevima hegemonog trenutka, imao odgovarajuću političku funkciju u određenim vremenskim intervalima. U tom ključu, istraživanje smo ograničili na 3 markantna perioda: 1930–1945, 1947–1990, 1991–2002. Naša glavna teza je da francuski „antitotalitarizam“ – u celini uzet – ne predstavlja nikakav sistematičan i koherentan teorijski koncept, već u najvećoj meri neistoričnu i nenaučnu mutaciju diskvalifikacija, uslovljenu osobenostima i političkim potrebama datog nacionalnog društveno–istorijskog okruženja. Bez obzira na svu složenost i višeznačnost proučavanog fenomena, zaključak je da je „antitotalitarna refleksija“ u Francuskoj pre svega produkt unutrašnje političke scene, te glavno intelektualno i političko oruđe u „krstaškom ratu“ protiv real-socijalizma.

KLJUČNE REČI: *Francuska, totalitarizam, društvena funkcija, real-socijalizam, diskvalifikacije*

Uvod

Upotreba pojmova „totalitaran“ i „totalitarizam“ se prvi put može uočiti neposredno nakon Oktobarske revolucije 1917. u vidu otvorenih političkih (dis)kvalifikacija. Tako nalazimo da je novinar Alfons Pake (Alfons Paquet), inače ortodokсни levičar, 1919. pisao o „revolucionarnom Lenjinovom totalitarizmu“, dok je godinu dana nakon toga, socijaldemokrata iz Austrije Oto Bauer (Otto Bauer) režim u SSSR-u označavao kao „totalnu vlast vladajuće manjine“ (Gleason, 1995: 14). Za dalju raspravu je važno odmah podvući da se još iz tog vremena stigma totalitarizma koristi, između ostalog, i kao političko oruđe u međulevičarskom osporavanju. Ipak, nezavisno od ovoga, u široj naučnoj javnosti se najčešće smatra da su rečeni termini italijanskog porekla, jer su tek od sredine 1920-ih godina XX veka ušli u širu političku upotrebu (up. Kuljić, 1983; Traverso, 2001; Chaunu, 2008; Wippermann, 2010). Naime, igrom reči, 12. maja 1923, italijanski antifašista Đovani Amendola (Giovanni Amendola) iskovao je pridev „totalitaran“ (*sistema totalitaria*) – kako bi definisao novu političku pojavu, odnosno izborni sistem i političke mahinacije fašista u gradiću Sanza – u tekstu objavljenom u časopisu *Il Mondo*. Naslovljen *Maggioranza e minoranza*, ovaj članak, na konkretnom primeru, demaskira pravo lice izbornog sistema koji je rušio tradicionalne okvire proporcionalnog i većinskog modela (Bongiovanni, 2008: 27). Sam Amendola nije znao, niti će ikada to doznati, da je on lično svetu podario jedan od u javnosti najzastupljenijih i najkontroverznijih neologizama. Predodređen, dakle, da konceptualno secira važne procepe celog jednog veka, ovaj pojam je, od samog početka u velikoj meri definisan svojim ideološkim bićem, često nailazio na zapažen prijem, kao i na protivurečne i ostrašćene reakcije.

Još od ranih 1920-ih godina XX veka postoji namera da se poređenjem fašističkog i tzv. real-socijalističkog sistema istakne njihova regresivna srodnost u stvaranju totalitarne osnove na kojoj je organizovan društveni život. Oba „totalitarna sistema“ se u tom ključu odlikuju, kako je Amendola kazao, „totalitarnom reakcijom na slobodu i demokratiju“. Međutim, iako je ovakvo tumačenje definitivno intencija

dominantne struje koja upotrebljava „antitotalitarni diskurs“, bilo bi preterano i neistorično insistirati na tezi da isti isključivo služi delegitimisanju real-socijalizma i levice, odnosno pravdanju kapitalizma i liberalne desnice. Naime, pojam „totalitarizam“ je zbog svoje rastegljivosti, višeznačnosti i dvosmislenosti, bitna karakteristika velike većine relevantnih političkih i intelektualnih struja: od fašizma do antifašizma, od marksizma do liberalizma, od anarhizma do konzervatizma itd. Kada govorimo o levičarskim predstavnicima tzv. teorija o totalitarizmu, na ovom mestu možemo izdvojiti recimo Markuzea (Herbert Marcuse), Nojmana (Franz Leopold Neumann) i Trockog (Лев Троцкий) koji se uprkos korišćenju pojma „totalitarizam“ zalažu za ukidanje kapitalizma, a real-socijalizam kritikuju s levih pozicija. Ovi i slični termini i fraze koji su u određenom periodu dostigli žurnalističku i javnu popularnost, neminovno stižu u različitim upotrebama i nesporna teorijska važenja. Ne samo kod građanskih teoretičara, već i u rečniku brojnih predstavnika marksističke inteligencije, ukorenjuju se u tolikoj meri da svako problematizovanje njihove valjanosti nužno proizvodi spontanu reakciju i „ubedenost da se radi o dogmatskoj ustrajnosti marksističkih i nekih levoliberalnih autora“ (Kuljić, 1983: 9).

Ideološka nadogradnja i umetanje različitih (pa i kontradiktornih) sadržaja u pojam „totalitarizma“, predstavljaju dakako odraz opšte karakteristike misli o društvu, koja je direktno određena ne samo konkretnim društvenim i političkim zbivanjima, nego i idejno-političkim opredeljenjima njihovih tumača. U periodima društvenih kriza i intenzivnijih socijalnih sukoba, ovaj uticaj je svakako snažniji i upadljiviji. U tom kontekstu, u nastavku rada ćemo se kroz ideološko-kritičku analizu političke funkcije antitotalitarnog diskursa u Francuskoj, koncentrisati na prepoznavanje njegovog ideološkog karaktera i otkrivanje društvenih i političkih snaga koje stoje iza ove paradigme. Takođe, pokušaćemo da na tom karakterističnom i osobenom primeru posredno razmotrimo i analitičku plodnost korišćenja samog pojma „totalitarizam“.

Lexception française: mit ili stvarnost?

Istorija upotrebe „antitotalitarnog diskursa“ u Francuskoj je izuzetno bogata i intrigantna. Generalno, moguće je uočiti bar četiri markantne faze ovog fenomena: 1. od kraja 1920-ih do svršetka Drugog svetskog rata; 2. od početka Hladnog rata, tj. 1947. do pada SSSR-a; 3. od 1991. do 2002; i poslednja, 4. od 2002. do naših dana. Tokom prve faze, ako zanemarimo fašističko prisvajanje koncepta totalitarizam, naglasak je pre svega na društveno-političkoj kritici dominantnih režima u Italiji, Nemačkoj i SSSR-u. Za vreme druge faze, ovaj pojam se uglavnom koristi kao sinonim za real-socijalizam i pomaže u rasterećivanju kapitalističkih režima od fašističkog iskustva, ali ima i apologetsku funkciju u odbrani „slobodnog zapadnog sveta“. U trećoj fazi pak, antitotalitarni diskurs ima glavnu ulogu u kulturi sećanja, konzervativno-liberalnom prevladavanju prošlosti i delegitimizaciji svake postkapitalističke alternative². Četvrta, i dalje

2 O društvenim i ideološkim funkcijama pre svega anglosaksonskog i germanskog antitotalitarizma u hladnoratovskom i post-socijalističkom kontekstu, vid. šire u Kuljić, 1983, Kuljić, 2001, i Kuljić, 2002.

aktuelna faza, čiji je karakter ključno određen terorističkim napadom na SAD 11. septembra 2001, obeležena je napadom na politički islam kao nove totalitarne ideologije i Hantingtonovom (Samuel Huntington) tezom o neizbežnom „sukobu civilizacija“. Mi ćemo se u ovom radu relativno sažeto usredsrediti najpre na prvu, a zatim i nešto sadržajnije na drugu i treću fazu ove pojave, s obzirom da su jedino one imale bitnu implikaciju na naučni, socijalni i politički život u Francuskoj (naravno, sa izrazitim lokalnim obeležjima). Poslednja faza je više karakteristična za anglosaksonski kontekst.

I

(1930 – 1945)

U međuratnom periodu, Francuska kao *terre d'exil* – odnosno, s jedne strane, zbog prisustva velikog broja intelektualnih iseljenika iz istočnoevropskih zemalja, i s druge, zahvaljujući svome geografskom položaju i isprepletenim granicama s nacističkom Nemačkom i fašističkom Italijom – efektivno postaje središte i neka vrsta laboratorije „antitotalitarne refleksije“. Ovo pitanje je seciralo francusku političku kulturu i njene najrelevantnije predstavnike: konzervativce, liberalne i levičare. Na ovom mestu ćemo navesti nekoliko najuticajnijih promišljanja.

U prvom redu treba pomenuti liberalne i konzervativne krugove: Hose Ortega i Gaset (José Ortega y Gasset), Eli Alevi (Ely Halévy) i naravno jedan od najvećih francuskih sociologa Rejmon Aron (Raymond Aron), nesumnjivo su najistaknutiji predstavnici ovih intelektualnih pravaca koji su, uprkos svim međusobnim sukobima, uz nijansirane razlike, upućivali isti tip kritike „totalitarnim režimima“. Dakle, totalitarna paradigma u Francuskoj najpre se pojavljuje u okvirima konzervativnog i liberalnog mišljenja, tj. u njegovim raznolikim strujama. Još od 1929, u *La Révolte des masses*, konzervativni liberal Ortega i Gaset upozorava na krizu liberalizma, pojavu „čoveka-mase“ i uzlet države koja negira pojedinca. Ove moderne diktature su nagoveštavale, prema njegovom mišljenju, zalazak civilizacije, što je proces koji se može porediti s raspadom „klasične antike“ (Gasset, 1986: 170–171). S druge strane, u katalogu totalitarnih režima Klermona Fernana (Clermont Ferrand) iz 1937, konzervativni katolički pukovnik Andre Ruje (André Roulet) svoju analizu započinje s boljševičkom Rusijom: „Kada govorimo o boljševičkoj Rusiji, ne ignorišimo činjenicu da je ona izgrađena pre nego što je uopšte pokrenuto pitanje totalitarnih režima. Ona se poziva na marksizam, a sam Marks opravdava apsorpciju građanina od strane države, dok na državu gleda kao na provizorno sredstvo, tj. etapu u procesu tronizovanja egalitarne proleTERSKE diktature. Mi govorimo samo ono što vidimo. Nema sumnje da je u aktuelnoj formi SSSR totalitarna država“ (Chanu, 2008: 28). Ipak, jedan od prvih intelektualaca u Francuskoj, koji je u svom kapitalnom delu iz 1936. *Era tiranija*, govorio o sistemskoj srodnosti fašizma i real-socijalizma, bio je Eli Halevi. Politički liberal i demokrat u širem smislu te reči, pre nego čovek levice (iako ga neki percipiraju levičarem)³, ovaj istoričar i filozof je član *Komiteta budnosti antifašističkih intelektualaca* (CVIA),

3 Pod levicom ovde, u najširem smislu, podrazumevamo sve grupe i pojedince, od socijaldemokrata do ekstremne levice, koji se pozivaju na levičarsko prosvetiteljsko nasleđe,

tako da njegova stanovišta treba smestiti u kontekst Narodnog fronta⁴. On nije direktno koristio izraz totalitarizam, ali je analizirao samu „stvar“, definišući fašizam i boljševizam kao dve paralelne forme jedne nove tiranije koja je produkt Prvog svetskog rata. Štaviše, ovaj autor ukazuje na opasnosti od uvoza komunizma u Francusku, a fašizam je iz njegove perspektive direktna imitacija boljševičkih metoda vladanja. Glavne karakteristike pomenutih državnih oblika bi bile: etatizacija političkog i ekonomskog života, ukidanje opozicionih snaga i zavodjenju masa uz pomoć „organizovanog entuzijazma“ (Halevy, 1936: 215).

Pomenuta knjiga i autorovo shvatanje da fašizam i komunizam, uprkos različitim formama, predstavljaju isti totalitarni karakter, presudno su uticali na Rejmona Arona, koji u posleratnom periodu postaje svakako najistaknutiji zagovornik „teorija o totalitarizmu“ u Francuskoj. Aron je do 1939. definisao totalitarizam kao tip „modernog makijavelizma“, odnosno kao amoralni racionalizam i tehniku moći koja je sposobna da razori liberalne demokratije. Iza „totalitarnih režima (italijanski i nemački)“, govorio je on, stoje „nasilne elite, sačinjene od poluintelektualaca ili avanturista, cinika (...) koji su makijavelistički spontani“. Njihova politika – tiranija iznutra i ekspanzionizam prema spolja – nije ništa drugo do sasvim neobična mešavina „racionalizovanih tehnika i demagoške propagande“, što je davalo „karikaturalnu sliku jednog nehumanog mogućeg društva“ (Aron, 1993: 173–175). Iako u međuratnom periodu francuski konzervativno-liberalni krugovi relativno neprimetno utiču na formiranje antitotalitarnog diskursa, njihova tumačenja će nakon rata imati heuristički značaj u učvršćivanju alternative liberalna demokratija – totalitarizam, kao relevantne značajke u ovoj zapadnoevropskoj državi.

Predstavnici pak druge i svakako najrelevantnije struje francuskih intelektualaca „antitotalitarista“ su disidenti etablirane komunističke (staljinističke) levice. U ovim krugovima najčešće se čitaju radovi Lava Trockog. Trocki upisuje totalitarizam u istorijsku perspektivu – koju je u stvari skicirala Roza Luksemburg (Rosa Luxembourg) u svom delu *Socijalizam ili varvarstvo* – definišući ga kao „dekadentan režim koji znači sumrak civilizacije“, odnosno kao režim neizbežan u slučaju dokazane nesposobnosti proleterijata da „uzme u ruke rukovođenje društvom“ (Trotski, 1985: 48). Prema Trockom, „totalitarni režimi staljinističkog ili fašističkog tipa ne mogu biti po svojoj prirodi ništa drugo do tranzitorni i privremeni režimi“, jer je „(...) u istoriji, diktatura generalno bila znak i rezultat akutne krize, a ne stabilnog režima“ (Trotski, 2001: 321). Na francusku inteligenciju posebno veliki uticaj imaju časopis *La critique sociale* i analize sovjetskog disidenta i člana revolucionarne struje u francuskoj socijaldemokratskoj partiji SFIO, Borisa Suvarina (Boris Souvarine) i naročito Viktora Serža (Victor Serge), čije su kritike SSSR-a i staljinizma uglavnom objavljivane uz pomoć *Révolution prolétarienne*.

---

suprotstavljaju se apsolutizaciji kapitalističkog poretka, a pritom ne zastupaju šovinističke koncepcije.

4 Narodni front (*Front populaire*) je koalicija partija levice koja će biti na vlasti u Francuskoj od 1936. do 1938. godine. Ova koalicija je uspela da okupi tri glavne struje na levisi: socijaldemokrate iz SFIO, komuniste iz PCF i leve radikale iz PRS.

Počevši od 1933, čak i pre tzv. „moskovskih procesa“, koncept totalitarizma se koristi od strane komunističkih opozicionara staljinizmu, iako u okviru ove političke tradicije još uvek nije bio jasno definisan njegov sadržaj. Gorepomenuti pisac, trockista, govorio je o Staljinovom SSSR-u kao o „totalitarnoj, kastokratskoj i apsolutističkoj državi, opijenoj snagom, u kojoj se čovek ne računa“ (Serge, 2001: 294). Ova i slične kritike sovjetskog real-socijalizma se ne centriraju na Oktobarsku revoluciju 1917, nego na staljinizam kao njen derivat, te plediraju za vraćanje vrednostima autentične sovjetske revolucije⁵. U svojim studijama koje predstavljaju pledoaje za humanistički socijalizam, Serž je čak anticipacijski predlagao i aboliciju smrtne kazne, što je čak i danas izuzetno progresivna ideja. Takođe, treba pomenuti Daniela Gerina (Daniel Guérin) koji, s druge strane, kao intelektualac levice (u tom periodu levi socijalista i trockista), među prvima u međuratnoj epohi pravi paralelu između nacizma i fašizma u kontekstu totalitarizma. U knjizi *Fašizam i krupan kapital* iz 1936. on na totalitarizam gleda kao na isključivo evropski fenomen, tj. kao na jednu fazu u transformaciji društvenog pokreta u politički režim. Iz njegove perspektive, ova totalitarna faza će biti prolazna jer će ti režimi zatim evoluirati prema vojnoj diktaturi bonapartističkog tipa (Guérin, 1936). Suštinski, Gerin se nije udaljio od klasično marksističke vizije fašizma kao režima krupnog kapitala, tj. režima koji je izraz interesa krupnog kapitala i kontrole elita, ali ga je formulisao u analitičkom okviru koji je bio nijansiraniji nego što se to moglo pročitati u publikacijama Kominterne.

Iako nikada nije zauzimala centralno mesto u antifašističkoj kulturi, kritička funkcija koncepta „totalitarizam“ se sve do početka Drugog svetskog rata primarno pojavljuje u kontekstu stvaranja antifašističkih saveza i, pre svega, kroz političko denunciranje staljinizma od strane trockističkih disidenata koji su pak, od strane etabliranih komunističkih partija, tretirani kao „provokatori“ i „fašistički agenti“. Ipak, ovi analitičari društvene stvarnosti insistiraju na tezi da liberalna demokratija nije rešenje s obzirom da je i ona u podjednako dubokoj krizi kao i totalitarni režimi, a kao zajedničke elemente koji doprinose uzajamnom približavanju real-socijalizma i nacizma izdvajaju teror i kriminalne političke procese koji se u tom periodu sprovode u Nemačkoj i SSSR-u. Dakle, upotreba antitotalitarnog diskursa tokom 1930-ih godina u Francuskoj, uprkos svim njegovim osobenostima i razlikama koje se mogu uočiti u periodu pre i posle stvaranja Narodnog fronta, u najvećoj meri predstavlja odgovor na potrebu da se razumeju i kritikuju nacistički i staljinistički režim, a ne da se liberalna demokratija predstavlja kao njihov antipod. Uprkos tome što se žestoko obračunavaju s totalitarnim tendencijama u nacizmu i, kako oni kažu, „staljinizmu“, iz perspektive ovih antifašističkih mislilaca liberalna demokratija nije nipošto rešenje *per se*. Takođe, korišćenje pojma „totalitarizam“ je ovde prisutno i u funkciji ukazivanja na opasnost od pojave autoritarnih tendencija u samim „demokratskim partijama“. Recimo, takvu vrstu kritike su upućivali intelektualci iz leve frakcije francuske socijaldemokratske partije tzv. „neosocijalistima“ u rukovodstvu partije (Chambarlhac, 2005).

5 U domaćoj nauci o društvu, ovakav pristup je bio posebno uočljiv u radovima Zagarke Golubović (Golubović, 1982).

Bilo kako bilo, važno je naglasiti da dominantnu (levičarsku) upotrebu ovog koncepta u međuratnom periodu treba pre svega tumačiti kao jedno od kritičkih intelektualnih oruđa čija primarna vrednost nipošto nije bila invencija nekog kontra-modela liberalnoj demokratiji, već na prvom mestu procena političkih mogućnosti i potencijalnih evolucija, kako u okviru tzv. „totalitarnog sveta“ – koji pak nikada nije shvatan kao neka konzistentna celina komunističkih i naci-fašističkih zemlja – tako i u okviru samih liberalnih demokratija. U tom smislu, pridev „totalitarni“ je više opisivao samo jednu od faza kritikovanih režima u njihovoj evoluciji ka diktaturi, ili onome što se u ruskom političkom životu naziva *ӯепмугоп*, a u francuskom *bonapartisme*. Uostalom, antitotalitarna paradigma je u tom periodu, kako na globalnom planu, tako i u Francuskoj, zauzimala sasvim marginalno mesto u intelektualnim i političkim raspravama, a na jedan opštiji način, bila je potpuno ignorisana od velike većine komunističkih i socijaldemokratskih političkih aktivista, kao i od šireg kruga ljudi koji su pripadali kulturi levice. Reč totalitarizam u ovim krugovima označavao je skoro uvek fašizam, a mnogo ređe sovjetski režim. Štaviše, dominantno držanje prema SSSR-u u Francuskoj nije se oslanjalo na mišljenja jeretičkih disidenata, nego je u mnogo većoj meri bilo naklonjeno pozitivnim stanovištima francuskog socijaldemokrataskog premijera Leona Bluma (Léon Blum), ili pak engleskih fabijanskih socijalista Sidnija i Beatris Veb (Sidney & Beatrice Webb), kojima je staljinizam bio ideološki neprihvatljiv, ali su i pored toga 1935. objavili knjigu u kojoj su pozitivno ocenjivali domete real-socijalizma kao društveno-ekonomske formacije: *Da li je sovjetski komunizam jedna nova civilizacija* (Webb, 1935).

Staljinove čistke, a pogotovo nemačko-sovjetski pakt (Molotov–Ribbentrop), međutim dodatno jačaju antitotalitarni diskurs u političkoj debati na međunarodnom planu, dok se istovremeno konceptualna i teorijska refleksija produbljuju. Treba istaći da je prvi međunarodni kongres koji se bavio analizom „totalitarnih režima i ideologija“ održan tek 1939. u Filadelfiji pod rukovodilačkom palicom Karltona Hejsa (Carlton J. Hayes). Prilozi s kongresa su publikovani u časopisu *Proceedings of American Philosophical Society*, 1940, Vol. LXXXII (Traverso, 2009: 13). Fenomen totalitarizma brzo postaje jedan od ključnih u interpretaciji prirode nacizma i real-socijalizma. Međutim, od 1941, s antifašističkom koalicijom čiji je deo bio i SSSR, ovakvo poređenje se nalazi isključivo u veoma izolovanim analizama npr. Fridriha Hajeka (Friedrich Hayek) u delu *Put servilnosti* iz 1944. (Hayek, 1986) i Karla Popera (Karl Popper) koji ispituje poreklo totalitarizma u knjizi *Otvoreno društvo i njegovi neprijatelji*, objavljenoj 1945. (Popper, 1979). Hajek, kasniji „patrijarh“ neoliberalizma, tako smatra da izvore totalitarizma treba tražiti u insistiranju na ekonomskoj kontroli i u socijalističkoj, a ne nacističkoj ideologiji, a čak i socijal-demokratiju naziva „totalitarnom demokratijom“ (Hayek, 1986: 55). Ipak, ova klasična dela konzervativno-liberalne misli će izaći sa margina tek u 1970-im godinama, odnosno s početkom globalne dominacije „reganizma“ i „tačerizma“. U periodu Drugog svetskog rata, pak, nacizam je dominantna meta antitotalitarne kritike, a to je posebno bio slučaj u Francuskoj gde su komunisti činili najagilniju bazu antifašističkog Pokreta otpora. Ubrzo nakon završetka „pravog“ rata, ulazi se u fazu Hladnog rata, koja u potpunosti menja prioritete kritike, političko

razumevanje koncepta, pa i sam karakter antitotalitarnog diskursa na globalnom planu. Naravno, Francuska osobenost je i u ovom slučaju došla do izražaja.

II

(1947 – 1990)

Antitotalitarna paradigma, koju su u prvom talasu repodukovali pre svega evropski intelektualci, u početnim godinama druge faze njene evolucije doživljava procvat u SAD i svojevrstu metamorfozu od naglaska na antifašizam i nacističku opasnost tokom Drugog svetskog rata, do podsticanja neskrivene „antikomunističke histerije“ u Hladnom ratu. Nemačka je u novim okolnostima postala saveznik „slobodnog sveta“, dok bivši saveznik i novi neprijatelj SSSR, u izmenjenom kontekstu, počinje da bude percipiran kao inkubator totalitarizma (Mayer, 1971). Glavni tok rasprave o totalitarizmu potpuno napušta svoje rodno tlo: Evropu, a s tim je povezan i lingvistički transfer, tj. prelazak u debati sa francuskog i nemačkog na engleski jezik. Nosioci toga vala su pre svega izbeglice iz Evrope koje su brzo našle svoje mesto u univerzitetskom svetu SAD i u najuticajnijim stručnim časopisima toga doba. Suprotno pionirima pojma totalitarizam iz 1920-ih i 1930-ih, koji delimično propituju njegovu upotrebnu vrednost i u slučaju SSSR-a, hladnoratovski teoretičari gotovo svu svoju pažnju usmeravaju na real-socijalizam. Istraživanja se sada fokusiraju na uporednu analizu sovjetskog „komunizma“ i američke političke kulture, s obzirom da ona polako počinje da biva dominantna u zapadnom svetu. U tom smislu, glavna društvena funkcija antitotalitarnog diskursa više nema kritički, nego pre svega „apologetski karakter“ (Traverso, 2008: 13).

Dakle, osobenost ove nove faze u obnavljanju antitotalitarnog diskursa ne ogleda se toliko u originalnosti proučavanih tema – one su bile ranije manje ili više problematizovane – već pre svega u specifičnom spoju tri faktora: 1. dodatnoj politizaciji analize koja je obeležena fluktuacijama Hladnog rata, 2. opštoj globalizaciji misli koja postulira sadržinsku istovrsnost između fašizma i real-socijalizma, i 3. praktičnom stavljanju naglaska na sovjetsko iskustvo, kada se govori o totalitarizmu (Martelli, 2012: 23). Navedeni procesi su obeleženi i rekompozicijom autora koji obrađuju pitanje totalitarizma. Prevlast u bavljenju datom problematikom nemaju više antifašistički intelektualci koji proizlaze iz disidentskih krugova marksističke leveice, već u prvi plan izbijaju autori liberalne i konzervativne orijentacije, i to pre svega bivši germanofoni imigranti u SAD. Intelektualci „izgnanici“, „parije“ i „apatridi“, kojima je Hana Arent posvetila čitav esej 1943, polako postaju američki građani i kreatori globalno dominantne američke liberalne kulture, utemeljene na istorijskim dostignućima te „nove civilizacije“. Fokus zapadne kulture se tako polako premešta s jednog na drugi kraj Atlantika.

Na ovom mestu važno je izdvojiti dve studije koje su posebno uticale na uvođenje koncepta totalitarizma u glavni tok zbivanja tokom Hladnog rata: 1. Knjiga Hane Arent, *Poreklo totalitarizma* iz 1951 (Arendt 2002), koja je, uprkos istorijski relativno površnim analizama SSSR-a, ključno doprinela popularizovanju ovog termina; 2. Delo Karla Fridriha (Carl Friedrich) i Zbignjeva Bžežinskog (Zbigniew Brzezinski), *Totalitarna diktatura i autokratija* (Friedrich & Brzezinski, 1956), koje je, prema mišljenju Enca Traversa, do tada neviđenim intenzitetom

polarizovalo debatu o totalitarizmu tokom 1950-ih i 1960-ih godina (Traverso, 2001: 472). U svakom slučaju, jedna više fenomenološka perspektiva Hane Arent u tumačenju totalitarizma kao režima određenog osobenom fuzijom ideologije i terora (kojim nastoji da remodeleira društvo), i Fridrihova i Bžežinskijeva tipološka analiza koja uključuje seriju nespornih i formalnih analogija između fašizma, nacizma i real-socijalizma, dugo vremena će predstavljati teorijski najautoritativniji okvir za razumevanje i objašnjenje koncepta totalitarizma (vid. Kuljić, 1983; Traverso, 2008; Bongiovanni, 2008; Christofferson, 2009).

Međutim, francuski slučaj je posve imao neku svoju logiku. Dok je Hladni rat u SAD i u Zapadnoj Nemačkoj polako – u srcu spoljne politike ovih zemalja – prerastao u „krstaški rat“ protiv „opasnosti“ komunizma, u Francuskoj su isključivo lokalni faktori uslovljavali prihvatanje/preuzimanje antitotalitarnog diskursa. Dakle, s obzirom da je francuska politička elita (uključujući i glavne partije levice i desnice), nezadovoljna bipolarnom podelom sveta i nezavidnim uticajem Francuske u okviru Zapada, težila vođenju relativno autonomne međunarodne politike, tzv. teorije o totalitarizmu (koje su bile važno političko oružje ove bipolarne logike), jednostavno nisu mogle da služe interesima njihove spoljne politike. U tom smislu, kako, između ostalih, pokazuju sociolozi i specijalisti za pitanja sovjetologije i totalitarizma Brižit Stude (Brigitte Studer), Sabin Dulan (Sabine Dullin), Bruno Gropo (Bruno Groppo) i Bernar Pudal (Bernard Pudal), istraživanja SSSR-a koja su u okviru državnih univerziteta i naučnih instituta sprovedena u posleratnom periodu u Francuskoj, nisu se primarno bavila pitanjima nacionalne bezbednosti (što je bio slučaj u SAD), već su imala više naučni karakter, uprkos tome što su istraživači bili ili članovi Komunističke partije Francuske (PCF) ili njeni simpatizeri (Groppo et Pudal, 2004: 19–83). Iako sve velike političke partije u žaru političke borbe optužuju PCF za totalitarizam nakon njenog izlaska iz vlade 1947, antitotalitarni diskurs nije mogao da zadobije širu podršku.⁶ S obzirom na kulturnu hegemoniju koju su u francuskom kontekstu ostvarivali intelektualci bliski PCF, ovaj koncept je, kako svedoči jedan teoretičar totalitarizma s levice, Klod Lefor (Clode Lefort), sve do početka 1970-ih shvatan isključivo kao koncept desnice, duboko reakcionaran u svojoj upotrebi: „Borba protiv totalitarizma se javljala kao diverzija, čiji je cilj bio da se prikrije stvarnost zapadnog imperijalizma i razoružaju kritike kapitalističkog sistema“ (Lefort, 1981: 86). Pored pomenutog Lefora, kao i Kastorijadisa (Cornelius Castoriadis) u Francuskoj, te Markuzea u SAD, gotovo da nije bilo u tom periodu teoretičara levice koji bi insistirali na korišćenju pojma totalitarizam, što navodi Dučkea (Rudi Dutschke) da optuži Herberta Markuzea kako prihvata „jezik neprijatelja“ (Jones, 1999).

Dakle, dominantna u SAD i kasnije u Zapadnoj Nemačkoj⁷, antitotalitarna paradigma ostaje izrazito manjinska u Francuskoj gde je PCF nastavila da

6 Konzervativni predsednik Francuske Šarl Degol (Charles de Gaulle) će u nekoliko navrata u istorijski turbulentnim momentima tokom svojih govora upozoravati na „totalitarnu pretnju“ koja dolazi od strane PCF i SSSR (Joffrin, 1988: 296).

7 Kako kaže Habermas, zapadno-nemački antitotalitarizam je tako postao izvor novog anti-fašizma koji je imao za cilj da, blateći istočno-nemački real-socijalizam, relativizuje antifašističko nasleđe i s njim izbriše neprijatno sećanje na nacističko iskustvo (Habermas, 1999: 343).

vrši značajan uticaj na politiku, društvo i kulturu. Rejmon Aron, koji je kao najznačajniji intelektualac desnice prvi počeo da se služi antitotalitarnim diskursom u posleratnoj Francuskoj, nije uspeo da preobrati kolege, uprkos tome što važan deo svoga delovanja na Sorboni (1957/58), pod uticajem Fridriha i Bžežinskog, posvećuje upravo „teorijama o totalitarizmu“. Ipak, za razliku od američkih autora, njegov ton je daleko nijansiraniji i distanciraniji, tj. prilagođen univerzitetkom kursu. Hladnoratovsko delo ovog francuskog sociologa, *Demokratija i totalitarizam* (Aron, 1965), produkt je upravo tih predavanja na Sorboni,⁸ a njegovu kritiku totalitarizma treba razumeti kroz prizmu pre svega kritičkog liberalizma, koji nije utilitaristički niti idolatrijski usmeren prema tržištu, nego je nastavak racionalističke francuske tradicije koja ide od Monteskeja (Charles Montesquieu) do Tokvila (Alexis de Tocqueville). U tom kontekstu, nije neobično Aronovo stanovište da „totalitarizmi nisu originalni nipočemu, osim po svojoj metodologiji vladanja. Oni pozajmljuju oružja iz arsenala naše epohe (...). Oni donose sekularni despotizam, birokratsku hijerarhiju i državnu religiju“ (Aron, 1951: 496). Ipak, uprkos tome što je Rejmon Aron dao do tada verovatno najpromišljeniju analizu totalitarizma na globalnom planu, Francuska još dugo vremena neće biti spremna da ovom konceptu prizna analitičku plodnost i širu društvenu i političku legitimaciju.⁹ Strategija „miroljubive koegzistencije“ i afirmacija „Pokreta nesvrstanih“ rehabilituju na prvom mestu koncept imperijalizama, dok antitotalitarni diskurs, uprkos Aronovim naporima, gotovo da nestaje iz javnog života zajednice. Naravno, glavni razlog toga je, kako smo već napomenuli, snaga i društveni i politički legitimitet PCF-a, kao najjače partije levice u Francuskoj. Intelektualci levice su percipirali ovu partiju, čak iako nije bila njihov primarni izbor (i iako je ta podrška bila u stalnom padu), kao neizbežnog aktera u kretanju ka socijalizmu, tako da su odbijali da učestvuju u procesu njene izolacije i dijabolizacije putem „totalitarne stigme“.

Ipak, brutalno gušenje mađarske revolucije 1956, zatim rat u Alžiru, intervencija u Češkoj i najzad studentski bunt 1968, definitivno pripremaju teren za povratak na glavnu scenu „antitotalitarnog diskursa“ i pojavu novog fenomena: opšteg rata intelektualaca levice protiv partija levice, a pogotovo protiv PCF. Očigledan krah staljinističke politike SSSR-a na globalnom planu i nesposobnost PCF-a da se destaljinizuje, dovodi do toga da intelektualci levice jednostavno

---

8 On u knjizi, kao i ostale pristalike „teorija o totalitarizmu“, govori o totalitarnom konceptu koji je primenjiv kako na nacističku Nemačku, tako i na SSSR. Međutim, ovaj francuski sociolog, za razliku od klasičnih „antitotalitarnih ideologa“, nije gledao na real-socijalizam kao na hermetički zatvoreni sistem koji nema unutrašnje potencijale za promenu, a njegova misao je bila i mnogo nijansiranija kada je isticao razlike u prirodi između real-socijalističkog i nacističkog poretka, tako da njegov koncept totalitarizma ima i saznanju, a ne samo političku funkciju (Aron, 1983).

9 Interesantno je pomenuti da knjiga Fridriha i Bžežinskog do današnjeg dana nije prevedena na francuski jezik, a integralno izdanje dela Hane Arent, uprkos velikim naporima koje je uložila u traženju izdavača, ugledalo je svetlost dana teškom mukom tek 1984. Treći deo njenog spisa je doduše objavljen još 1972. u zborniku naučnih radova *Politique*, koga je recenzirao Žak Žulijar (Jacques Julliard), u izdanju izdavačke kuće *Seuil*. U uvodu ovaj autor navodi kako su recenzenti iz navedene izdavačke kuće bili protiv objavljivanja dela pomenute studije, jer su smatrali da je ona previše hermetička, te su sumnjali u validnost upotrebe pojma „totalitarizam“ (pr. Christofferson, 2009).

počinju da uskraćuju podršku partiji i da, s obzirom da su već potrošeni svi validni argumenti u korist odbrane sovjetskog revolucionarnog projekta i ideje slobode u postojećem real-socijalističkom okviru, produbljuju problematiku direktne demokratije, revolucionarnog subjekta, načine na koji socijalizam može garantovati i proširiti ljudske i socijalne slobode itd. Insistiranje na direktnoj demokratiji povezano je i sa još jednim fenomenom: sve većim značajem masovnih medija u društvenom životu, i rastućim uticajem intelektualaca koji više ne trebaju partiju kao posrednika s masama, nego se preko medija direktno obraćaju ljudima u bazi. Naravno, događaji 1968. su naglo probudili revolucionarne nade, tako da je razočaranje u PCF i njenu konzervativnu ulogu u tom periodu bilo tim veće. Reakcija na takvo stanje je „zakasneli gošizam“¹⁰ i netrpeljivost (pa čak i mržnja) prema PCF-u, koji počinje da se percipira kao primarni neprijatelj.

U tom kontekstu, povratak antitotalitarnog diskursa u Pariz je inicijalno bio povezan s „krstaškim ratom“ gošista protiv PCF-a i Unije levice (*Union de la gauche*), tj. koalicije komunista i socijaldemokrata koja se od 1972. sve više približava vlasti. Uplašeni da će komunisti ostvariti ideološku hegemoniju u Uniji levice i kontrolu u budućoj vladi Francuske, ovi intelektualci, kako bi simbolički pojačali svoju rezervu prema komunistima, ponovo upošljavaju skoro zaboravljeni termin „totalitarizam“. Na scenu je stupio paradoks – pisao je tim povodom Fransa Fure (François Furet) – da su američki profesori počeli da mrze koncept totalitarizma, nakon što su ga temeljno elaborirali, u periodu kada mu francuski intelektualci posvećuju svu pažnju, nakon što su ga dugo vremena ignorisali“ (Furet, 1995: 565). Rođena na jesen 1975. oko časopisa *Esprit* i *Les Temps modernes* (koji su godinama unazad negirali analitičku vrednost pojmu „totalitarizam“), antitotalitarna paradigma se brzo širi među pripadnicima leve inteligencije. Glavno oružje u ovoj kampanji je kritika i „demaskiranje“ „policijskih režima“ na Istoku, a od početnog zalaganja glavnih zagovornika za socijalizam i demokratiju, možemo da uočimo evoluciju koja ide ka tome da se prvi koncept sve ređe pominje, dok se naglasak stavlja na antikomunizam i antitotalitarizam.¹¹

Formalni povod za tzv. „antitotalitaran“ obračun s PCF-om je bilo objavljivanje knjige Aleksandra Solženjicina (Александр Солженицын) *Arhipelag gulag* 1974 (Solženjitsyne, 2010 i 2011). Ipak, kako možemo naslutiti iz prethodno navedenog, pravi uzrok radikalnosti kritike „totalitarizma“ nije bila šokiranost intelektualaca otkrićima o staljinističkim zverstvima u tom literarnom

10 *Gauchisme* (ultra-leftism, eng.), od reči „gauche“ (levica), u Francuskoj predstavlja krovni naziv za marginalne revolucionarne organizacije „ekstremne levice“, odnosno utopijsko-mesijanske ogranke marksizma. Još je Lenjin u svom delu iz 1920. „*Gošizam, infantilna bolest komunizma*“, (dis)kvalifikovao neke evropske komunističke partije stigmom gošizam, kako bi naglasio da ih njihova preterana radikalnost (odbacivanje učešća u nekomunističkim sindikatima, potpuno odbacivanje parlamentarizma itd) odvajaju od mase, a samim tim i uticaja na radničku klasu (Lénine, 1979). PCF je najčešće ovaj naziv koristila u denunciranju maoističkih i trockističkih grupa u Francuskoj.

11 Redakcija *Esprita* je tako sve češće podsećala čitaoce da revolucija i socijalizam nisu poželjni ni pogodni ukoliko Francuska ne želi da proživljava totalitarne fantazme, da po svaku cenu treba odbraniti buržoaske fundamentalne slobode ukoliko bi one bile ugrožene diktaturom totalitarne manjine, te da postoji još gore robovanje od robovanja pod potrošačkim društvom: a to je real-socijalizam.

delu (s obzirom da su oni vrlo dobro bili upućeni u takvu praksu i da knjiga ne nudi nova otkrića), već pre svega njihovo neprijateljstvo prema komunistima i politička realnost koja je otkrivala brz dolazak Unije levice na vlast. U ovoj kritici su aktivni aktuelni ili bivši trockisti i, posebno, aktuelni ili bivši maoisti, članovi ekstremno leve grupe *Gauche prolétarienne*, poput Andre Gluksmana (André Glucksmann) i Kloda Lefora, kojima se u napadu na PCF, korišćenjem antitotalitarnog diskursa, pridružuju Žan Pol Sartr (Jean Paul Sartre) i Mišel Fuko (Michel Foucault) (Christofferson, 2009). Među istaknute tzv. „antototalitariste“ treba svakako pomenuti i nekadašnje „šampione“ komunizma i bivše članove partije, Andrea Gorca (André Gorz), Kornelijusa Kastorijadisa i Edgara Morana (Edgar Morin). Iako se pojedini autori distanciraju od Solženjicinovih političkih stavova, činjenica da je isti bio izrazito konzervativnih shvatanja, antikomunista i pobornik carske Rusije – uz školski izvedenu manipulaciju – stavlja se po strani i inteligentno skriva od njegovih čitalaca gošista, uvek u ime viših vrednosti: borbe protiv „staljinizma“. „Slučaj Solženjicin“ tako postaje „mit osnivač“ ove nove antikomunističke francuske levice i njene mistike, a koncept totalitarizma je postavljen u sam centar političke i intelektualne debate, kao nikada pre u Francuskoj istoriji (Hazareesingh, 1994). *Ergo*, Pariz, prema mišljenju britanskog marksiste Perija Andersona, iako svojevremeno prestonica evropske levice – i ne samo evropske, nego i svetske – u ovom periodu postaje „glavni grad intelektualne evropske reakcije“ (Anderson, 1983: 32).

„Antitotalitarni diskurs“ doživljava svoj vrhunac i definitivni trijumf s „novim filozofima“ i njihovim tekstovima u masmedijima, poput *Esprit*, *Liberation* i *Nouvel Observateur*, a naročito s knjigama Bernara-Anrija Levija (Bernard-Henri Lévy) – npr. *Varvarstvo s ljudskim licem* (Lévy, 1977), koja je prodana u 37 000 primeraka u prvih dve nedelje po izlasku iz štampe – i Andre Gluksmana (npr. delo *Učitelji mislioci* (Glucksmann, 1977), prodato u 30 000 primeraka za manje od mesec dana). Ovi autori, uprkos tome što se još uvek samopoičaju levičarima, direktno ili posredno brane ideju da su komunizam, ideologija¹² i revolucija po prirodi totalitarni (marksizam se tako predstavlja kao „ideologija Gulaga“), dok su njihove knjige i tekstovi u centru političke debate i medijske eksponiranosti. Bernar-Anri Levi i Andre Gluksman su paradigma radikalnih promena koje su zadesile francusku levicu: od zalaganja za socijalizam, direktnu demokratiju i žestokog otpora kolonijalizmu, do odbrane buržoaske demokratije i ostrašćene borbe za ljudska prava i civilizovanje trećeg sveta putem neokolonijalnih ratova. Tu čak nema ni tranzicije: u pitanju je nagli skok, odnosno čisto konvertitstvo. Antitotalitarni diskurs je tako postao i važno oružje u borbi za identitet i redefinisavanje levice u tom svojevrsnom „osovinskom dobu“ (Karl Jaspers) za samu levicu.¹³

12 Generalno, insistiranje na tezi da je ideologija „slepilo“ i koren totalitarizma, jedan je od konstitutivnih elemenata francuskog antitotalitarizma druge faze, čiji su glavni nosioci filozofi (up. npr. Lefort, 1986).

13 Tako Levi, iako opisuje socijalizam kao opasnu optimističku zamku, u uvodu svoje knjige kaže: „Levici, levici se obraćam na ovom mestu, njenoj strasti za obmanama i ignorancijom. Njoj jer je ona moja familija, jer govorim njenim jezikom i verujem u njen moral, ali i u beskorisnost njene nauke“ (Lévy: 1977, pr. Christofferson, 2009: 248). Ovakvo shvatanje je simptomatično jer, između ostalog, ukazuje da je i moralisanje jedan od putokaza prelaza iz levice u socijalni liberalizam.

U Francuskoj, dakle, medijska moda obnovljenog antitotalitarnog diskursa tiče se isključivo real-socijalizma, odnosno, preciznije, PCF-a. U suštini, koncept totalitarizma se u misli njegovih najistaknutijih zagovornika, pomenutih filozofa, predstavlja kao kvintesencijalna suprotnost demokratiji, bez osvrtnja na suštinsku srodnost između real-socijalizma i fašizma/nacizma, niti na ključne elemente bogate debate u istorijskoj vertikalni ove problematike. Isto tako, iako se radi o izrazito globalnom fenomenu, s obzirom da „totalitarna stigma“ ovoga puta ima vrlo preciznu nacionalnu političku metu, francuski antitotalitarizam nije bio zainteresovan za debate u inostranstvu na tu temu, niti za teorijske pokušaje artikulacije koncepta totalitarizma. U tom smislu on – u najogoljenijem do tada viđenom obliku – postaje ideološka stigma koja se iz univerzitetske sfere prebacije u šire političko i društveno polje. Ovo su neki od razloga zašto francuska inteligencija nikada nije pokušala da problematiku Višija uključi u totalitarni kontekst, iako je to bio period izuzetno plodnih istraživanja o istoriji francuskog nacizma¹⁴. Da li je onda neobično što je antitotalitarni diskurs znatno izgubio na ubojitosti nakon 1983. i izlaska komunističkih ministara iz socijaldemokratske vlade? U svakom slučaju, vraćanje koncepta totalitarizma u fokus intelektualne i političke debate tokom 1970-ih i 1980-ih godina, u velikoj meri doprinosi rušenju marksističke paradigme koja je bila hegemon na francuskoj levisi od 1945.

III

1991 – 2002

Pad društava pod komunističkom vlašću u *annus horribilis* isprovocirao je, samo naizgled paradoksalno, ponovno „vaskrsnuće osumnjičenog“ (Enzo Traverso), kako na globalnom planu, tako i u Francuskoj. Tendencija da se pažnja isključivo fokusira na kriminalnu dimenziju real-socijalizma (deportacije, političke represije, Gulag itd), prikrivajući u potpunosti njegovu progresivnu ulogu i doprinose (povećanje društvene pokretljivosti, brzina industrijalizacije i urbanizacije, rušenje oštih društvenih i ekonomskih nejednakosti, obuhvat stanovništva obrazovanjem, osvojeni nivo radničkih prava, laicizacija, emancipacija žena itd), tipična je intencija ovih nastojanja. Dakle, ukoliko se problem postavi na ovakav način, koncept totalitarizma izgleda posebno pogodan kao sredstvo pomoću koga možemo čitavo „kratko XX stoleće“ (Eric Hobsbawm), koje se završava urušavanjem SSSR-a, simbolički da razumemo kao vek koji je obeležen nasiljem, masovnim pogubljenjima i genocidom, tj. vek čija su glavna obeležja upravo Aušvic i Gulag. Potentnost antitotalitarnog sentimenta da oživljava te uspomene u krajnjem predstavlja i razlog tolikog njegovog širenja i prihvatanja u poslesocijalističkom vremenu. Tako je totalitarizam (tj. fašizam i komunizam), u kontekstu „neoliberalne kontrarevolucije“, predstavljen kao

14 Francuska istoriografija upravo u tom periodu nanovo otkriva višijevsku državu. Interesantno je konstatovati da u svim debatama koje će slediti o tom režimu, njegovim zločinima i kolaboraciji s nemačkim nacizmom u uništavanju Jevreja u Evropi, pojam totalitarizam nije igrao praktično nikakvu ulogu. Iako su istoričari Višija mogli da iskoriste ovaj pojam i u definisanju francuskog nacističkog režima, njihov pogled je, kada se govorilo o totalitarizmu, bio fiksiran isključivo prema Moskvi i njenim „lokalnim predstavnicima“. Totalitarizam je dakle u Francuskoj primio značenje koje je bilo uniformno, tj. postao je sinonim za komunizam (Traverso, 2001).

nesvodivi protivnik liberalnoj demokratiji, odnosno ideologiji i sistemu koji je trenutno hegemon, i u krajnjem „prirodan“ (Traverso, 2001: 12). Kulturom sećanja i evociranjem uspomena na Musolinija, Hitlera, Staljina (Иосиф Виссарионович Сталин), Mao Cedunga (Máo Zédōng) itd. valjalo je oživeti negativnu prošlost totalitarizma kao antitezu bezalternativnoj kapitalističkoj budućnosti. Dakle, u tom ključu, a u kontekstu fabrikacije neohegelijanskog mita o kraju istorije i ideologije (Niethammer, 1989), svet je najzad pronašao svoju ravnotežu, dok se čovečanstvo definitivno vraća na put s koga je privremeno skrenulo usled horora „totalitarnih režimima“, koji se u skladu s tim nazivaju „tragičnim istorijskim greškama“ (Popović, 1997).

Novi/stari propagandisti ili, kako bi Francuzi rekli, „sveštenici“ kapitalizma nisu uspjeli da osmisle sveže teorijske stubove na kojima bi se oslanjala njihova nenadano osvojena kulturna hegemonija, tako da se rado pozivaju na već dokazani koncept. U uslovima uobičajenog optimističkog i trijumfalističkog sužavanja perspektive, tvrdi se da je istorija najzad doživela svoj *happy end*: totalitarizam je pobeđen od strane najboljeg od svih svetova, odnosno zapadnog sveta. Međutim, prosta apologetska funkcija u ovom slučaju jednostavno nije dovoljna. Naime, uspeh svakog političkog režima u pravdanju pobeđe nad protivnikom, kao i svojih dostignuća i potencija, tj. svoga postojanja generalno, direktno je uslovljen i njegovom sposobnošću da protivnika što prodornije delegitimiše i pokaže ga u što gorem svetlu. To je i razlog pojačanog moralnog uništavanja real-socijalizma, uprkos tome što je on već bio deo prošlosti. Štaviše, 1990-ih godina, s propašću istorijskog socijalizma nestao je i razlog da se on bar u nekoj meri uvažava. Naime, Zapad je, uprkos svemu, posle Drugog svetskog rata bio prinuđen da prihvati postojanje istočnog bloka i ulogu SSSR-a u antifašističkoj koliciji. Međutim, onog momenta kada su komunističke partije na Istoku pale s vlasti, nestala je i bilo kakva iluzija o postojanju alternative. S obzirom da je u pitanju tranzicioni i formativni period u kome nije bilo najjasnije ko je novi protivnik (a svakoj ideologiji je potreban spoljni neprijatelj da bi obezbedila unutrašnju koheziju), propagandisti kapitalizma su krenuli u demonizaciju starog neprijatelja: real-socijalizma. U tom procesu je opet prednjačila konvertitska levičarska inteligencija koja je zbog ranije podrške socijalizmu, u novim okolnostima počela da se iskupljuje žestokim kritikama istoga. Ovoga puta, međutim, optužbe su dolazile gotovo isključivo „zdesna“ i uz otvoreno reakcionarnu argumentaciju kako jedino kapitalizam odgovara ljudskoj prirodi, te da je onaj ko drugačije misli „totalitaran“ i „zatočenik iluzija“ (Kuljić, 2002: 291).¹⁵¹⁶

15 U jednom od svojih eseja, Isak Dojčer (Isaac Deutscher) je sjajno iscrtao portret bivšeg komunista, aktuelnog demokrate i zagovornika teze o komunističkom totalitarizmu: „On ostaje sektaš. On je izokrenuti staljinista. On nastavlja da gleda svet crno-belu sliku, s tim što su mu sada boje drugačije poredane. Dok je bio komunista, nije video razliku između fašista i socijaldemokrata. Sad kao antikomunista, on ne vidi više razliku između nacizma i komunizma. Ranije, slepo je prihvatao tezu o nepogrešivosti partije; sada, on smatra da je on nepogrešiv. Bivavši već zarobljenik 'najveće iluzije', on je sada opsednuti poklonik najveće deziluzije naše epohe“ (Deutscher, 1984: 53.54).

16 Takođe, važno je primetiti da se leвица gotovo u potpunosti u ovom periodu odriče antitotalitarnog diskursa. Čak su i najuticajnije francuske trockističke struje i pokreti prestali s upotrebom totalitarizma kao diskvalifikujućeg pojma za „degenerisanu radničku državu“ SSSR, zaboravljajući da ga je sam Lav Trocki obilato koristio tokom 1939. i 1940. Dakle,

Dakle, definitivnan kraj SSSR-a, uprkos nekim nadanjima, nije rezultirao tumačenjima u kojima bi se nudio objektivniji pogled na istorijski bilans društveno-ekonomske formacije koju je ta država simbolizovala, odnosno dovoljno distancirana, neostrasćena i nijansirana perspektiva u analizi neopterećenoj dnevno-političkim klinčom, već upravo suprotno: „tiha pobeda“ (Jürgen Braun) i nezadrživo prodiranje starih historiografskih paradigmi iz epohe Hladnog rata. Nije neobično što u takvim uslovima palicu antitotalitarnog diskursa iz ruku filozofa – u ovoj trećoj fazi razvoja antitotalitarne paradigme – uglavnom preuzimaju istoričari i historiografija (up. Kuljić, 2001). Dok su u Nemačkoj preispitivanje i diskvalifikacija totalitarne prošlosti nacizma i komunizma bili u funkciji ponovne reunifikacije nacije, u Francuskoj, pre svega Fransoa Fure (François Furet) u knjizi *Prošlost jedne iluzije* i Stefan Kurtoa (Stéphane Courtois), kao priređivač zbornika *Crna knjiga komunizma*, žele da definitivno raskrste sa „komunističkom iluzijom“ i da razbiju neke utemeljene „antifašističke tabue“ koji su doprineli održavanju „komunističkog totalitarizma“, kako bi osporili bilo kakvu alternativu kapitalizmu (Furet, 1995; Courtois, 1997). S obzirom na značajnu ulogu komunista u Pokretu otpora, njihovu političku legitimaciju kroz učešće u nekoliko vlada nakon Drugog svetskog rata, nepostojanje preovlađujućih antikomunističkih osećanja, ali i preživljavanje relativno izraženog antiamerikanizma u francuskom društvu, obnova konzervativnih teorija o totalitarizmu je u ovoj zemlji tokom 1990-ih kao prioritet imala „demitologizaciju“ komunističkog antifazizma.

Od ljutih i odlučnih istupa 1950-ih protiv humanosti „buržoaskog društva koje se nalazi u raspadanju“ i koje će uskoro biti zamenjeno poretkom u čijoj bi osnovi bio proleterijat, Fure će, kao i mnogi drugi intelektualci i bivši članovi PCF-a, ovaj revolucionarni katehizam iz prošlosti od 1960-ih godina nastojati da potiskuje, između ostalog, i putem žestoke delegitimizacije real-socijalizma kao jednog od oblika totalitarizma. Njegova knjiga *Prošlost jedne iluzije* je prema procenama brojnih stručnjaka „najuticajnija evropska sintetička kritika socijalizma s kraja XX veka“ (Kuljić, 2002: 294), a sam Fure na kontu nje stiže i međunarodnu reputaciju. U suštini, glavna autorova teza je da je real-socijalizam tragičan incident na putu prema liberalnoj demokratiji: „umesto da bude odgovor za budućnost, sovjetsko iskustvo predstavlja jednu od najvećih antiliberalnih i antidemokratskih reakcija na liberalizam u evropskoj istoriji XX veka, dok je druga takva reakcija naravno fašizam u svim svojim formama“ (Furet, 1995: 13). Nakon što je utvrdio, na osnovu istorijski vrlo sumnjivog pristupa, da su „liberalni i demokratski svet u filozofskom smislu jedno“, Fransoa Fure otkriva „najveću tajnu koja se tiče saučesništva između boljševizma i fašizma“ u borbi protiv njihovog zajedničkog neprijatelja: demokratije (*Isto*: 26, 39). Naravno, nije teško osporiti jednu takvu aistoričnu analizu postojećim naučnim doprinosima

---

kako francuska levica više ne govori o totalitarizmu, on počinje da se praktikuje isključivo na liberalnim i konzervativnim intelektualnim horizontima. Treba primetiti da s ovom promenom ide i činjenica da se francuski intelektualci, tzv. „antitotalitaristi“ ne oglašavaju više, kao što je to bio slučaj ranije, u polutajnim časopisima antifašističke imigracije ili u levoliberalnim masmedijima, nego u plejadi respektabilnijih publikacija koje su bile izrazito antikomunistički orijentisane, ali s visokim kulturnim rejtingima.

koji pokazuju da su liberalizam i demokratija sve do prve polovine XX veka bili na različitim kolosecima, ali ono što najviše šokira kod ovog autora jeste njegova potpuno nekritička vizija liberalizma kao političke tradicije koja je intrinzično čista i istorijski nevina. To znači da se mirno zaboravlja liberalni ćorsokak koji je dovodio do imperijalizma i kolonijalizma, a koga je, kao jednog od izvora totalitarizma, čak i Hana Arent bila svesna.

Ipak, osim ove „apologije izmišljenog liberalizma“ (Bensaïd, 1999: 166), Fure ublažuje Nolteovu (Ernst Nolte)¹⁷ tvrdnju da je fašizam jedna od formi antimarksizma (čime se implicira da je glavni krivac za dolazak fašizma u Evropu u stvari marksizam), tvrdeći da su fašizam i real-socijalizam rezultat autonomnih procesa, a ne međusobni derivati. Ono što ovi mislioci dele je pak odbacivanje antifašizma kao vulgarne humanističke maske jedne nasilne totalitarne ideologije: „Fašistički pokret – pisao je Fure – hranjen je iz antikominizma, a komunistički iz antifašizma. Ali oba dele mržnju prema buržoaskom svetu koji im time omogućuje da se ujedine“ (Furet & Nolte, 1998: 40). U tom kontekstu, najznačajniji revizionistički francuski istoričar, da bi dokazao suštinsku srodnost fašizma i komunizma (i za *vijek vjekova* diskvalifikovao svaku pomisao o progresivnosti socijalističke prošlosti, ali i nadasve budućnosti), naglasak stavlja na osporavanje doprinosa SSSR-a i komunističkih partija slamanju fašističkih režima i uspostavljanju demokratije u Evropi. Štaviše, Fure preuzima konzervativno tumačenje jakobinske faze Francuske revolucije, koju percipira kao osnov kasnijeg komunističkog pokušaja (pri čemu je, iz njegove perspektive, mesijanstvo komunista izvor totalitarizma: te glavne opasnosti XX veka). Prema Hobsbaumovom mišljenju, Fureovo shvatanje real-socijalizma kao kriminogene pojave predstavlja zakasneli produkt Hladnog rata, dok za Vipermana (Wolfgang Wipperman) izjednačavanje komunističkih zločina u ime klase i fašističkih u ime rase, ovog autora kvalifikuje ne samo kao marksističkog renegata nego i kao zakasnelog profeta teorija o totalitarizmu (up. Ilić, 1999: 515). Osim anahronosti, Hobsbaum takođe odbacuje vrednost stavova koji počivaju na teorijama o totalitarizmu, upozorava na opasnost ocena real-socijalizma kao epohalne iluzije, ukazuje da se ova antikomunistička nastojanja mogu lakše razumeti u kontekstu ranijeg mesijansko marksističkog iskustva njenih nosilaca, te zaključuje da Fureovo delo ne pripada XXI veku jer nema ideološku i političku distancu od epohalnih sukoba XX veka (Ilić, 1999: 516; Kuljić, 2002: 315–316).

Naravno, najdalje je s antitotalitarnim sentimentom otišao Stefan Kurtoa, Fureov učenik i bivši maoista, tražeći „nirnbërški proces“ protiv real-socijalizma zbog počinjenog „klasnog genocida“. Njegov pristup u zborniku radova *Crna knjiga komunizma* se upisuje u esencijalističku viziju real-socijalizma koju je pre toga razvio Nolte, i prema kojoj je komunizam po svojoj prirodi totalitarno-kriminalan: „Komunistički zločini nisu bili podvrgnuti legitimnoj i normalnoj evaluaciji, kako iz istorijskog, tako i iz moralnog ugla. Bez sumnje, ovo je

17 Ernst Nolte (1923 –), učenik Martina Hajdegera (Martin Heidegger), danas profesor emeritus na Slobodnom univerzitetu u Berlinu, nemački je istoričar i filozof, specijalista za političke pokrete, a posebno za fašizam. Smatra se jednim od najuticajnijih i najpoznatijih nemačkih mislilaca u drugoj polovini XX veka. Pored Furea i De Felicea (Renzo De Felice), Ernst Nolte je nesumnjivo najistaknutiji evropski predstavnik tzv. „teorija o totalitarizmu“.

jedan od prvih pokušaja da se pristupi komunizmu centrirajući se na pitanje o njegovoj kriminalnoj prirodi, kao pitanju koje je istovremeno i centralno i opšte“ (Courtois, 1997: 13). Inspirujući se Fureovom kritikom real-socijalističkog totalitarizma i Mark Lazar (Marc Lazar) je razvio svoj koncept totalitarizma. Međutim, za razliku od prethodno navedenih autora, Lazar akcenat ne stavlja na političke režime, već na potencijalnu totalitarnost nekih političkih pokreta koji delaju u demokratskom okviru. Komunistički pokret je naravno ponovo u centru te optužbe (Lazar, 2002: 128). Još dalje u razradi antitotalitarne paradigme ide francuski intelektualac bugarskog porekla Cvetan Todorov (Tzvetan Todorov), koji iz antitotalitarnog iskustva izvlači moral svakodnevnog života prilagođen našem vremenu (Todorov, 1996). Sve u svemu, uprkos pojedinim ekscesima (Abensour, 1996), i iako značajno uslovljen lokalnim osobenostima – između ostalog, obeleženim namerom da se izbriše sećanje na filsofovjetizam i prokomunizam koji su u Francuskoj, u poređenju s drugim državama u Zapadnoj Evropi, najduže trajali: što je i razlog zašto je danas u ovoj državi i nedogmatski marksizam sasvim nepoželjan (Schulze, 1999) – francuski antitotalitarizam treće faze nosi isključivo liberalan i konzervativan predznak, te je nesumnjivo, i pored mnogobrojnih lokalnih svojstava, mnogo više univerzalan i u daleko većoj meri prevazilazi nacionalni okvir u odnosu na prve dve faze u evoluciji ovog fenomena.

Zaključak

Uprkos tome što je uopšteno i formalno primenjivan u označavanju italijanskog fašizma, nemačkog nacizma i, kasnije, sovjetskog real-socijalizma (pa i nekih liberalno-kapitalističkih zemalja), sadržaj pojma „totalitarizam“ je nakon uspeha koji je doživeo tokom perioda Hladnog rata, mnogo više bio politički privlačan nego naučno sistematičan i analitički. Nije toliko bitno u kojoj varijanti (konzervativnoj, liberalnoj ili marksističkoj), ovaj termin je permanentno patio od nedostatka saznanja utemeljene teorijske elaboracije. Drugim rečima, oni koji su ga koristili kao koncept, nisu bili složni ni oko njegovih korena, ni oko njegovih fundamentalnih karakteristika: dakle oko ključnih pitanja. Za neke liberale, totalitarizam je proizlazio iz socijalističkog planiranja, dok je za druge predstavljao ekstremnu formu nacionalizma. Ako su ga liberali shvatali u najopštijem smislu kao čistu negaciju liberalizma, pojedini marksisti su tvrdili da je pojam istekao upravo iz liberalizma. Konzervativno-hrišćanski mislioci su ga interpretirali pak kao jednu vrstu antihrišćanske „političke religije“ (Kuljić, 1983). Iz razloga takve neodređenosti, mnogo su rasprostranjenija apstraktna tumačenja totalitarizma kao nekog zla, tj. opasnosti koja pretila demokratskom društvu, nego pojmovno razvijenije analize datog fenomena. Osim toga, u evoluciji antitotalitarnog diskursa primetna je tendencija koju u sve većoj meri karakteriše odbacivanje svake kritike liberalne demokratije, s jedne strane, kao i mogućnosti evolucije real-socijalizma ili bilo kakve socijalističke alternative, s druge. Rezultat ovog procesa je relativizacija nacizma, dok italijanski fašizam s vremenom sve više nestaje iz analiza „totalitarnih sistema“. U tom smislu,

„antitotalitarizam“ logično postaje homolog „antikomunizmu“ i jedno od korišćenijih oruđa u političkim borbama.

Kako smo utvrdili, eho antitotalitarnog diskursa je bio ekstremno nestalan i direktno zavistan od intenziteta društvene i političke instrumentalizacije samog koncepta u konkretnom kontekstu i od strane konkretnih političkih ili intelektualnih grupa, kao i njihovih interesa, ciljeva i svetonazora. Ova instrumentalizacija i njena primena su bile uslovljene političkim interesima u međuratnom periodu, u epohi Hladnog rata, kao i vremenu nakon sloma real-socijalizma, ali i značajem i specifičnom situacijom u kojoj su se nalazile komunističke partije u pojedinačnim zemljama. Pokazano je da se u Francuskoj, tokom prve faze u evoluciji antitotalitarnog diskursa, naglasak stavlja pre svega na društveno-političku kritiku vladajućih režima u fašističkom i komunističkom svetu. Drugu fazu ove tranzicije karakterisala je antikomunistička histerija, progresivno zaboravljanje fašističke i nacističke prošlosti, te poistovećivanje totalitarizma sa real-socijalizmom: kroz apologiju „slobodnog zapadnog sveta“. U trećoj fazi, pak, francuski antitotalitarni diskurs je imao vrlo značajnu političku i društvenu funkciju u procesu konzervativno-liberalnog prevladavanja prošlosti, kao i u delegitimizaciji svake postkapitalističke alternative diskreditacijom poraženog real-socijalizma i dekonstrukcijom antifašizma.

Dakle, uplašeni od „bauka komunizma“, a u cilju sprečavanja njegovog širenja na Francusku, intelektualci su tako u pojedinim dramatičnim periodima oživljavali pojam „totalitarizam“, taj često zaboravljen, naučno sumnjiv i saznavno (dominantno) sterilan koncept. U tom smislu, antitotalitarni diskurs u Francuskoj je pre svega bio produkt unutrašnje političke scene (Christofferson, 2009). Osim retkih uvida Rejmona Arona (naučna dostignuća njegovih relativno nijansiranih analiza organizacionih sličnosti u funkcionisanju real-socijalističkih i fašističkih autoritarnih partijsko-birokratskih struktura, jednostavno se ne mogu ignorisati), francuski antitotalitarizam je bio daleko nerazvijeniji od teorijskih gledišta američkih ili nemačkih „antitotalitarista“. Ipak, i pored određenih saznavnih doprinosa (u prvom redu) na kulturno-umetničkom planu, ne smemo da smetnemo s uma supstancijalno političku funkciju antitotalitarne paradigme (ne samo u Francuskoj)¹⁸. Drugim rečima: kako smo videli na proučavanom primeru, direktno posredovan lokalnim političkim interesima i hegemonim društveno-idejnim shvatanjima, antitotalitarni koncept nije produkt nikakve objektivne višeslojne, diferencirane i kompleksne analize, te je samim tim određeniji mnogo više političkim, nego naučnim potrebama. U stvari, ova paradigma je oduvek bila u značajnoj meri ideološki uslovljena, a u svojoj najuticajnijoj fazi i u najrazvijenijim oblicima, njena uloga se svodi na idejno-ideološko pravdanje hegemonije liberalne demokratije i obesmišljanje radikalne levičarske kritike, predstavljajući je kao pandan fašističkoj diktaturi desnice. Dakle, u krajnjem, u Francuskoj, kao i drugde u svetu, koncept totalitarizma je suštinski, od nastanka pa sve do danas, određen svojom instrumentalnom političkom svrhom.

18 Naravno, u srpskoj sociologiji postoje i drugačija gledišta o pitanju naučnih doprinosa koncepta antitotalitarizma i tzv. „teorija o totalitarizmu“ (vid. npr. Popović, 1997; Molnar, 1998 i 2000).

Literatura

- Anderson, Perry. 1983. *In the Tracks of Historical Materialism*. Londre: Verso.
- Arendt, Hannah. 2002. *Les origines du totalitarisme*. Paris: Gallimard.
- Aron, Raymond. 1939. *États démocratiques et États totalitaires*, Paris: Gallimard.
- Aron, Raymond. 1951. *Les guerres en chaine*, Paris: Gallimard.
- Aron, Raymond. 1965. *Démocratie et Totalitarisme*. Paris: Gallimard.
- Aron, Raymond. 1983. *Mémoires. 50 ans de réflexion politique*. Paris: Julliard.
- Aron, Raymond. 1993. *Machiavel et les tyrannies modernes*, Paris: Fallois.
- Bensaid, Daniel. 1999. *Qui est le juge? Pour en finir avec le tribunal de l'histoire*. Paris: Fayard.
- Bongiovanni, Bruno. 2008. Le totalitarisme: le mot et les choses, u: Prezioso, Stéfanie et al. *Le Totalitarisme en question*. Paris: L'Harmattan.
- Chambarlhac, Vincent et al. 2005. *Histoire documentaire du parti socialiste*. Tome II. Dijon: EUD.
- Chaunu, Jean. 2008. *Le paradigme totalitaire: Christianisme i totalitarisme en France dans l'entre-deux-guerres (1930–1940)*. Tome II, Paris: Guibert.
- Christofferson, Michael. 2009. *Les intellectuels contra la gauche: l'idéologie antitotalitaire en France, 1968–1981*. Marseille: Agone.
- Courtois, Stéphane (ur.). 1997. *Le livre noire du communisme. Crimes, terreur, répression*. Paris: Robert Laffont.
- Deutscher, Isaac. 1984. *Wars and Revolutions. Essays from Four Decades*. London: Cerso.
- Friedrich, Carl & Brzezinski, Zbigniew. 1956. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. New York: Harper and Row.
- Furet, François. 1995. *Le Passé d'une illusion. Essai sur l'idée communiste au XXe siècle*. Paris: Calmann-Lévy/Robert Laffont.
- Gasset, José Ortega y. 1986. *La Révolte des masses*. Paris: Labyrinthe.
- Gleason, Abbott. 1995. *Totalitarianism. The Inner History of the Cold War*. New York i Oxford: Oxford University Press.
- Glucksmann, André. 1977. *Les Maîtres penseurs*. Paris: Grasset.
- Golubović, Zagorka. 1982. *Staljinizam i socijalizam: nastavak staljinizma u ideologiji i praksi sovjetskog društva*. Beograd: Filozofsko društvo Srbije.
- Groppo, Bruno et Pudal, Bernard. 2000. Les interprétations des communismes, u: Michel Dreyfus et al. (ur.). *Le siècle des communismes*. Paris: Les Editions de l'Atelier.
- Guérin, Daniel. 1936. *Fascisme i grand capital. Italie-Alemagne*. Paris: Edition de la révolution prolétarienne.
- Habermas, Jürgen. 1999. *L'identité des Allemands. Une fois encore*, Paris: Les Editions du Cerf.
- Halévy, Ely. 1936. *L'Ère des tyrannies*. Paris: Gallimard.
- Hazareesingh, Sudhir. 1994. *Political traditions in modern France*. Oxford: Oxford University Press.

- Hayek, Friedrich. 1986. *The Road to Serfdom*. London: Ark Paperbacks.
- Ilić, Vladimir. 1999. Marxismusstreit: Rekapitulacija, *Sociologija*, Vol. 41, br. 4: 499–530.
- Joffrin, Laurent. 1988. *Mai 68: Histoire des événements*. Paris: Seuil.
- Jones, William D. 1999. *The Lost Debate: German Socialist Intellectuals and Totalitarianism*. Chicago: Illinois University Press.
- Kuljić, Todor. 1983. *Teorije o totalitarizmu*. Beograd: IIC SSO.
- Kuljić, Todor. 2001. Istorijsko-društvena kritika TOT. *Sociologija*, Vol. XLIII, br. 1: 27–58.
- Kuljić, Todor. 2002. *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Lazar, Marc. 2002. *Le Communisme, une passion française*. Paris: Éditions Perrin.
- Lefort, Claude. 1981. *L'invention démocratique. Les limites de la domination totalitaire*. Paris: Fayard.
- Lefort, Claude. 1986. *Un homme en trop*. Paris: Le seuile poche.
- Lénine, Vladimir Ilitch. 1979. *La Maladie infantile du communisme* (le „gauchisme „). Moscou: Éditions du Progrès.
- Lévy, Bernard-Henri. 1977. *La barbarie à visage humain*. Paris: Grasset.
- Losurdo, Domenico. 2004. Pour une critique de la catégorie de totalitarisme. *Actuel Marx*, Vol. I, N° 35: 115–147.
- Martelli, Roger. 2012. *Pour en finir avec le totalitarisme*. Paris: La ville brule.
- Mayer, Arno J. 1971. *Dynamics of Counterrevolution in Europe, 1870–1956: An Analytic Framework*. New York: Harper & Row.
- Molnar, Aleksandar. 1998. Odgovor Milićevskoj neoboljševističkoj školi. *Sociologija*, Vol. 40, br. 1: 131–158.
- Molnar, Aleksandar. 2000. Totalitarna vlast i 'modernizacija'. *Sociologija*, Vol. 42, br. 1: 107–134.
- Niethammer, Lutz. 1989. *Posthistoire*. Hamburg: Rohwolt.
- Popper, Karl. 1979. *La société ouverte et ses ennemis*. Paris: Le Seuil.
- Popović, Mihajlo. 1997. *Totalitarni sistemi: zašto se raspao socijalizam?*. Beograd: Plato.
- Prezioso, Stéfanie et al. 2008. *Le Totalitarisme en question*. Paris: L'Harmattan.
- Rousseau, Nicolas. 2013. Michael Scott Christofferson: Les intellectuels contre la gauche. *Actu Philosophia*. Elektronsko izdanje.
- Serge, Victor. 2001. *Mémoires d'un révolutionnaire et autres écrits politiques (1908–1947)*, Paris: Robert Laffont.
- Sturzo, Luigi. 1936. The totalitarian State. *Social Research*, Volume 3, No. 2 (Summer 1936): 222–235.
- Soljénitsyne, Alexandre. 2010. *L'Archipel du Goulag 1918–1956: essai d'investigation littéraire*, (t. I). Paris: Fayard.
- Soljénitsyne, Alexandre. 2011. *L'Archipel du Goulag 1918–1956: essai d'investigation littéraire*, (t. I). Paris, Fayard.

- Todorov, Tzvetan. 1996. *L'Homme dépaycé*, Paris: Seuil.
- Traverso, Enzo. 2001. *Le totalitarisme: le XXe siècle en débat*. Paris: Seuil.
- Traverso, Enzo. 2008. *Le totalitarisme. Usages et tabus d'un concept*, u: Prezioso, Stéfanie et al. (ur.) *Le Totalitarisme en question*. Paris: L'Harmattan.
- Trotsky, Leon. 1939. Le pacte germano-soviétique et la nature de l'URSS. *Oeuvres*, Vol. 22: 47–55.
- Trotsky, Leon. 2001. L'URSS dans la guerre, u: Traverso Enzo, *Le totalitarisme: le XXe siècle en débat*. Paris: Seuil.
- Webb, Sidney & Beatrice. 1935. *Is Soviet Communism a new Civilization?*. London: Left Review Pamphlet.
- Wippermann, Wolfgang. 2010. Sistema totalitario. Wissenschaftliche Dünnhäutigkeit von Totalitarismusansätzen, u: *Total extrem. Die (neue) Funktion der Totalitarismus – und Extremismus – Ideologien*, Berlin: Antifaschistische Linke Berlin; (prevod na srpski: www.csi-platforma.org).